

AMIR LJUBOVIĆ
(Sarajevo)

JOŠ JEDAN PREVODILAČKI PODUHVAT ESADA DURAKOVIĆA

KUR'AN s prijevodom na bosanski jezik. Preveo s arapskog jezika Esad Duraković. "Svjetlost", Sarajevo, 2004, 1275 str. [Tekst uporedo na arapskom i bosanskom jeziku, s dvostrukom paginacijom, str. 1-605 + 1-605 i 606-611 + 606-611, i tekst na bosanskom i arapskom jeziku str. 612-664].

*Tako Mi zvijezde kada zahodi,
Vaš drug nije zalutao i on ne zastrani,
Niti po hiru svome besjedi –
To nije ništa do Objava koja mu se obznani.
(Kur'an, LIII, 1-4)*

Prijevod "svetih" knjiga – integralni, parcijalni, ili izbori iz njih vršeni po različitim kriterijima – oduvijek su pobuđivali posebnu pažnju stručnjaka različitih profila. Kada je riječ o prijevodima *Kur'ana* na bosanski, hrvatski i srpski jezik, ili pojedinih njegovih dijelova, pedantni bibliografi bilježe tridesetak vrlo ozbiljnih pokušaja i napora da se narodima na području nekadašnje Jugoslavije, a posebno muslimanima, približi izvornik na arapskom jeziku (cjelovit tekst ili njegovi dijelovi). Od tih bibliografskih tekstova koji mogu biti referentni treba izdvojiti dva: tekst dr. Muhameda Hadžijahića objavljen daleke 1967. godine, kao prvi i posljednji meni poznati stručni rad iz ove oblasti, i tekst Senada J. Hodovića prigodnog karaktera objavljen uz Katalog izložbe "Ikre' - Uči. Bosanski prijevodi Kur'ana" (Sarajevo, 2004.).

Pedantni i vrlo informirani istraživač, rahmetli dr. Muhamed Hadžijahić u svom tekstu pod naslovom "Bibliografske bilješke o prijevodima Kur'ana kod nas" (*Bibliotekarstvo*, Sarajevo, 1967, god. XIII, br. 3, str. 39-54) dao je izuzetno korisnu i instruktivnu rezoniranu bibliografiju potkrijepljenu kvalitetnim izvorima i literaturom. On svoj pregled prijevoda sačinjenih za potrebe južnoslavenskih naroda počinje s pokušajima Jana Čaplovića (1780-1847),

porijeklom Slovačka, koji je živio i djelovao u Pakracu, i prvog prijevoda integralnog teksta *Kur'ana* Miće Ljubibratića pod naslovom *Koran* (Beograd, 1895.), a završava informacijama o "najnovijem podhvat u prevođenju i komentiranju *Kur'ana* ... u posebnim svescima *Prijevod Kur'ana s komentatom*" (tri sveska džuzi, Sarajevo, 1966-1967), u izdanju Vrhovnog islamskog starješinstva u Sarajevu. U središtu pažnje M. Hadžijahića su, razumljivo, cjeloviti prijevodi *Kur'ana*, te on u zaključku ističe da "... od 1895. do 1967. preveden je kod nas (u bivšoj Jugoslaviji, prim. A. Lj.) *Kur'an* u cjelini sedam puta i, što je kuriozno, od toga su dva prijevoda pisana našim jezikom, ali arapskim pismom... Rad na prijevodima još je znatno opširniji ako se nadodaju nedovršeni prijevodi (ukupno četiri)". Do vremena kada je M. Hadžijahić pisao ovaj tekst objavljena su tri kompletna prijevoda: spomenuti Ljubibratićev prijevod, prijevod hafiza Muhameda Pandže i Džemaludina Čauševića (*Kur'an časni. Prijevod i tumač*. Sarajevo, 1937.) i Ali Rize Karabega (*Kur'an*, Mostar, 1937.), "a jedan je", kako kaže M. Hadžijahić, "umnožavan na šapirografu" (misli se na prijevod Seida Korkuta objavljen pod pseudonimom Muhamed El-Mehdi i naslovom *Kur-an. Doslovan prijevod arapskog mushafa bez komentara*. Sarajevo, 1967.). I danas su veoma značajne i zanimljive informacije koje pruža Hadžijahić, a posebno one u pogledu utjecaja, jezičkih i kulturnih posredovanja (direktnog prevođenja s arapskog jezika ili posrednog) i recepcije na koju su ovi prijevodi nailazili.

Spomenuti *Katalog*, iako pisan u druge namjene i s izvjesnim nepreciznostima i nedostacima, pruža korisne bibliografske podatke o prijevodima (cjelovitog teksta *Kur'ana* ili fragmenata) nastalim u periodu od 1895. godine do 9. novembra 2004. godine. Ova bibliografija bilježi pet novih integralnih prijevoda *Kur'ana* objavljenih nakon 1967. godine: Besima Korkuta (Sarajevo, 1977. i dalje), Mustafe Mlive (Bugojno, 1994. i dalje), Enesa Karića (Sarajevo, 1995), Rame Atajića (München, 2001) i Esada Durakovića (Sarajevo, 2004.), te četiri prijevoda tefsira – komentara *Kur'ana* (Mesud Hafizović i ostali, Sarajevo, 1996-2000; Ismet Kasumović i ostali, Sarajevo, 2000; Džemaludin Latić i Zahid Mujkanović, Sarajevo, 2003; i Hilmo Čerimović, Sarajevo, 2004.) koji sadrže i prijevod ili cjelovitog teksta Objave ili njegovih dijelova.

Pitanje načina i, uopće, potrebe prevođenja *Kur'ana* i sva problematika koja se uz ovo vezuje ima svoje korijene koji sežu u vrijeme kada se Objava, prema islamskom učenju, "spušta": u vrijeme života i djelovanja poslanika Muhammeda, a.s. Neki historijski izvori govore o tome da je izvjesni 'Amr ibn Umayya – u vrijeme egzodusa mekanskih muslimana između 615. i 620. godine u Abesiniju – abesinskom vladaru Negusu preveo na ge'ez (jedan od etiopskih jezika) neke od već objavljenih ajeta. Također se govori i o tome da su još za života poslanika Muhammeda, a.s., prevedeni neki ajeti, ako ne i cijele sure, na perzijski jezik. Prvi, koliko je danas poznato, cjelovit prijevod *Kur'ana* sačinjen je na perzijski jezik 345. godine po Hidžri (956.). Već od

tih najranijih vremena (i pored činjenice da je jedno od temeljnih islamskih učenja učenje o univerzalnom karakteru Objave i poslanstva upućenih cijelom čovječanstvu) u muslimanskom svijetu su se polarizirala mišljenja oko pitanja da li je dozvoljeno prevoditi *Kur'an*; zatim, da li ga je uopće moguće – ako se prihvati da je stil *Kur'ana* nadnaravan – prevesti na neki drugi jezik, i na kraju, ako se i prevede, u kakve se namjene može takav prijevod koristiti (u namazu, naprimjer, i sl.).

Ostavljajući postrani sve brojne i često žestoke teološke rasprave o ovim pitanjima, treba reći da su se prevodioci *Kur'ana*, posebno u islamskom svijetu, za svoje prijevode vrlo često koristili sintagmom "prijevod značenja *Kur'ana*". Sasvim je realno pretpostaviti da su prevodioci prihvatili ovu sintagmu, između ostalog, i zbog toga što su bili svjesni vlastite odgovornosti i svoje "posredničke uloge" u prenošenju Božije riječi, koja je – po islamskom učenju – esencijalna i arhetipska i koja se nalazi se na "Ploči pomno čuvanoj" (al-Lawḥ al-maḥfūz). Ni to "posredovanje" – konsekventno slijedeći osnovno učenje – nije bilo direktno, nego preko verbalnog izričaja Objave na arapskom jeziku, do maternjeg jezika, a time i recepcije same Objave. Međutim, takva sintagma je prevodiocima (i onima iz islamskog svijeta i onima iz zapadnoevropskog civilizacijskog kruga) otvarala mogućnost i da se: (1) oslobode hipoteke "neprevodivosti *Kur'ana*"; (2) da u prijevode unesu vlastitu ili hermeneutiku svoga okruženja (islamsku ili kršćansku; unutar islamske sunitsku ili ši'itsku; unutar sunitske hanefijsku, hanbalijsku, šafi'ijsku... itd.), što je bitno utjecalo na razumijevanje i recepciju Objave; i (3) da olahko ponude prijevode koji ponekad ne zadovoljavaju ni osnovna pravila norme i kulture jezika prijevoda. U takvim prijevodima čitalac recipijent često ne može shvatiti niti osnovni smisao poruke i njegovu funkcionalnost, a da ne govorimo o tome koliko se u takvim prijevodima mogu osjetiti književno-estetske vrijednosti koje izvornik nudi. Upravo te vrijednosti, u neposrednoj vezi sa sadržajem, stoljećima fasciniraju one kojima je arapski jezik maternji i one koji su imali sreću da taj jezik savladaju u mjeri da mogu razumjeti smisao Objave i u isto vrijeme naslutiti ljepotu "izvornika": jedinstvo ljepote sadržaja, stila i forme. Otuda se mogu uočiti i veoma jasne razlike u prijevodima *Kur'ana* bilo da dolaze iz zapadnoevropskog ili iz islamskog svijeta.

Kada se radi o prijevodima na bosanski jezik (hrvatski, srpski), neosporno je da su od osam objavljenih integralnih prijevoda *Kur'ana* (ovdje ne govorim o gore spomenutim prijevodima tefsira) tri rađena direktno s arapskog jezika: prijevodi Besima Korkuta, Enesa Karića i Esada Durakovića, a ovi prevodioci su svoje znanje arapskog jezika i prevodilačko umijeće višestruko potvrdili. Ostali prijevodi su rađeni ili indirektno, s drugih jezika (orijentalnih ili zapadnoevropskih), ili pod većim ili manjim utjecajem ranijih prijevoda, mada su neki od tih prevodilaca uživali ugled vrsnih znalaca arapskog jezika. Tako je, naprimjer, prijevod Muhameda ef. Pandže, hafiza, i Džemaludina

ef. Čauševića, umirovljenog reisu-l-uleme, naišao na burnu negativnu kritiku između ostalog i zbog toga što je rađen, navodno, na osnovu Omer Rizaovog prijevoda i komentara *Kur'ana* na turskom jeziku, a ovaj na osnovu engleskog prijevoda *Kur'ana* s tumačenjem koje je sačinio Indijac, vođa ahmedija iz Lahorea, Muhammad Ali. Prijevod Ali Rize Karabega – koji je vrijedio za dobrog poznavaoaca arapskog jezika i koji u kraćem predgovoru kaže da ga je radio s arapskog izvornika – također je naišao na negativnu kritiku u kojoj se tvrdilo da je Karabeg od Ljubibratića preuzeo 85-90% teksta. (Više vidjeti u navedenom tekstu M. Hadžijahića.)

I pitanje načina i, uopće, potrebe prevođenja *Kur'ana*, koje smo gore spomenuli, nije bilo bez odjeka u Bosni i Hercegovini. Pojave prijevoda (bilo cjelovitog teksta ili pojedinih dijelova) bile su povodom protivnicima prevođenja da iznesu svoje teze o "neprevodivosti *Kur'ana*", "štetnosti tog posla" itd., i na kraju, da ospore opravdanost i valjanost svakog pokušaja da se na tom planu bilo šta učini. Muhamed Hadžijahić, kao tipične primjere otpora prema prevođenju *Kur'ana*, navodi onaj koji se ispoljio u desetak članaka u "ultrakonzervativnom tuzlanskom listu *Hikmet*", a u povodu pojave prijevoda dijelova iz *Kur'ana* i tefsira Šukrije Alagića u periodu između 1926. i 1934. godine, te reakcije Glavnog odbora i Redakcije El-Hidaje (organizacije ilmije i njihovog časopisa), a u povodu objavljivanja Pandža – Čauševićevog prijevoda. Za ostale prijevode, prije svega prof. Besima Korkuta i prof. dr. Enesa Karića, moglo bi se reći da nisu u vrijeme njihovog objavljivanja naišli na pažnju naučne, stručne i kulturne javnosti u Bosni i Hercegovini kakvu ovi prijevodi s prevodilačkog i kulturno-civilizacijskog aspekta zaslužuju. Ovo se isto odnosi i na desetak tomova prijevoda tefsira (tumačenja *Kur'ana*). I pored ove "šutnje", otpora, neodmjerene kritike i negativnih teoloških i ideoloških insinucija, neosporno je da su navedeni prijevodi *Kur'ana* ostvarili svoj cilj (posebno treba imati u vidu vrijeme i okolnosti u kojima su nastala prva dva prijevoda) i da su teološki i tefsirski (iz ugla sunitskog učenja i hanefijske škole - mezheba) i filološki tačni i za upotrebu pouzdani.

Međutim, uz dužno poštovanje svih prevodilaca, njihovog znanja ne samo arapskog jezika nego i disciplina koje se direktno vezuju uz "nauku o *Kur'anu*", a u povodu osvrta na najnoviji prijevod prof. dr. Esada Durakovića, treba reći da među njima ipak postoje vrlo uočljive razlike. Tako, naprimjer, prijevod Muhameda Pandže i Džemaludina Čauševića (koji je od 1937. godine imao više izdanja) nosi naslov *Kur'an časni*, ali prevodioci u Predgovoru – pozivajući se na turskog prevodioca Omera Riza i engleskog orijentalistu i prevodioca Marnoduka Pichtalla – kažu: "Mi samo nastojimo i trudimo se da prenesemo i objasnimo kuransko značenje." I doista, njihov prijevod je interpretativni (tefsirski), pa se u samom tekstu, i pored većeg broja fusnota, nalaze brojne zgrade unutar kojih prevodioci dodaju poneku riječ koja povezuje smisao ili daju neku nijansu u prijevodu, ali su svi ti dodaci u funk-

ciji "tumačenja". Poseban problem predstavljaju ona mjesta gdje prevodioci sasvim odstupaju od izvornika; kada umjesto prijevoda (makar lošeg i ne baš preciznog) nude ono šta ta riječ ili sintagma po njihovom mišljenju "znači", ili kada neku izvanrednu, božansku metaforu koja ima posebnu i značajnu funkciju u izvorniku (didaktičku, semantičku ili sintaksičku), a koja bi u doslovnom prijevodu na bosanski jezik ostvarila istu funkciju, "prevode" na način "šta bi ta metafora značila". Ovakvi prijevodi ne samo da potcjenjuju čitaoca i njegove mogućnosti recepcije nego mu nude gotova rješenja koja su, u pravilu, tumačenja pojedinih islamskih pravnih škola – mezheba. Uz ovo, treba reći da je u ovom prijevodu (kao i u drugim prijevodima ovakvog tipa), kao nužna posljedica ovakvog pristupa, ne tako mali broj ajeta čiji prijevodi ne bi mogli, u jezičkom smislu, izdržati ozbiljniju kritiku.

Značajan pomak, u tom smislu, učinio je prof. Besim Korkut svojim prijevodom. On je, kao arabist i izvanredan znalac islamskih znanosti, imao dovoljno autoriteta i snage da svom prijevodu da naslov: *Kur'an, prevod: Besim Korkut* (u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1977. godine, a u kasnijim izdanjima će biti preimenovan u *Kur'an s prijevodom značenja*); uspio je svoj prijevod rasteretiti "tumačenja" više negoli ijedan prevodilac do tada i broj bilježaka svesti na najnužniju mjeru; i na kraju, uspio je kur'anske ajete pretočiti u potpune, jasne i stilski dotjerane rečenice na bosanskom jeziku. Naravno, to nikako ne znači da se Besim Korkut nije služio komentarima – tefsirima.

Prof. dr. Enes Karić je u *Kur'anu sa prijevodom na bosanski jezik* (Sarajevo, 1995) učinio još jedan korak dalje, posebno u pravcu da se u bosanskom jeziku iznađu "finije" nijanse, zatim u smislu definitivnog oslobađanja za naš jezik neprirodne sintakse arapske rečenice kojom je većina prijevoda s arapskog jezika opterećena, te u pokušajima da se prijevod ritmizira. Ovaj napor zaslužuje pažnju, posebno kada se ima u vidu da je izvornik na arapskom jeziku u ritmiziranoj i rimovanoj prozi (sağ'), koja je u sasvim očiglednoj književno-estetskoj funkciji. No, ni Enes Karić se u svom prijevodu nije u potpunosti oslobodio "interpretativnosti" (pitanje je koliko je to i želio). I on se držao tradicionalne sheme da su prijevod i interpretacija komplementarne faze jednog procesa, u kojem valjan prijevod ovisi o valjanoj interpretaciji. Značajna razlika i veliki pomak prof. dr. Enesa Karića je u tome što je on komentare i tumačenja, u najvećoj mjeri, vrlo vješto i znalački smjestio u fusnote i "Pogovor prijevodu – Kur'anski univerzum", nudeći time obilje izuzetno vrijednih i korisnih informacija i objašnjenja. Međutim, i ovdje se osjeća da je prijevod i tumačenje uvjetovano i definirano situacijom prevodioca-tumača.

Prof. dr. Esad Duraković se opredijelio (a to je vidljivo već iz prvih stranica i što se dalje čita prijevod to je sve jasnije), i pored toga što je i sam dobar poznavalac različitih islamskih disciplina, da:

(1) izbjegne samo "prenošenje smisla", "interpretativnost", i posebno da ne podlegne "gotovim rješenjima" koja su nudili raniji prijevodi i svim negativnim konsekvencama o kojima je naprijed bilo riječi;

(2) sačini prijevod koji je filolološki i smisaono egzaktan i razumljiv iz njega samog; i

(3) na bosanski jezik prenese i književno-estetske i stilske vrijednosti arapskog izvornika. Prevodilac je, naravno, pritom računao i na prirodnu sposobnost i obdarenost čitaoca mogućnošću razumijevanja i recepcije.

Čitalac će se – pažljivo čitajući prijevod od prve sure "Raskrilnica" (al-Fatiha) do posljednje "Ljudi" (an-Nas) – uvjeriti da je prevodilac vrlo uspješno obavio sva tri osnovna zadatka i izvanredno riješio vrlo brojne i kompleksne probleme. Prof. dr. Esad Duraković je i ovim svojim prevodom pokazao ne samo da je izvanredan poznavalac arapskog jezika i arapske stilstike (što je i u međunarodnim okvirima potvrđena činjenica) nego da je i izuzetan znalac bosanskog jezika i da je u stanju iznaći u našem jeziku i najfinije nijanse značenja. Uz ovo, on je uložio ogroman trud da iznađe književna sredstva kojima će na zadovoljavajući način prenijeti na bosanski jezik i onaj sloj izvornika koji je drugim prevodiocima izmicao – izuzetnu ljepotu stila i forme, sloj na kojem i sam *Kur'an* insistira, i da, usto, sačuva neraskidivo i impresivno jedinstvo forme i sadržine. "Jer", kako je to s pravom u jednom eseju istakao prof. Esad Duraković, "ni Objavi nije važno samo da iznese (s)misao – upravo kao Božija riječ, ona je vrlo brižna nad načinom, ili nad formom u kojoj (s)misao objavljuje...".

Neka mi bude dopušteno da kao primjer ovog briljantnog prijevoda *Kur'ana* navedem suru "Svemilosnik" (ar-Rahman). Ova sura je, naime, zbog svojih stilskih karakteristika – od korištenja zvukovnih efekata (posebnim strukturiranjem konsonanata), preko dosljedno realizirane rime (homofone), ritma, različitih tropa, stilskih figura: metafore, poređenja, refrena, do ajeta, po formi vrlo kratkih i koji čine sami za sebe značenjsku jedinicu, ali čiji se puni smisao i ljepota realiziraju tek u cjelini sure (58 ajeta) – pravi izazov za prevodioce koji imaju osjećaj za sinhrono djelovanje forme i sadržine. I ovdje, kao i u drugim surama, prof. dr. Esad Duraković je izvanredno osjetio snažnu povezanost forme i sadržaja, te je – svjestan svih manjkavosti mogućeg "prenošenja značenja" ili "proznog prijevoda" – uložio izuzetan napor da Govoru otvori prostor da govori i na bosanskom jeziku; da nam pruži prijevod koji dočarava, ako ne u cijelosti, ono barem veći dio smisaonosti i raskošne ljepote izvornika.

Prof. dr. Esad Duraković je u svom prevodu *Kur'ana* vodio računa ne samo o filološkoj preciznosti prijevoda i književnim sredstvima kojima će naslutiti ljepotu *Mushafa* i izvanrednu strukturu njegove rime i neprestano živi

ritam (od prvog do posljednjeg ajeta) nego i o najsitnijim detaljima: do svakog interpunkcijskog znaka, koji ima svoje značenje i svoju funkciju.

Ovaj prijevod, prijevod *Hiljadu i jedne noći* ("Ljiljan", Sarajevo, 1999.) i *Muallaqe - Sedam zlatnih arabljanskih oda* ("Sarajevo Publishing", Sarajevo, 2004.), koji čine tri temeljna korpusa klasičnog arapskog jezika, te prijevodi iz stvaralaštva Bošnjaka na arapskom jeziku i brojni prijevodi iz savremene arapske književnosti, jasno govore da nije riječ samo o izvanrednom znanju jezika i izuzetnoj marljivosti Esada Durakovića, nego i o onome što možemo naznačiti kao najviši stupanj prevodilačke i stvaralačke nadarenosti, a koja se još jedanput potvrdila.

Na kraju, treba reći da su uz naporedni tekst arapskog izvornika, ispisan kaligrafskim, vrlo lijepim, čitljivim i iluminiranim pismom, i prijevod na bosanski jezik (str. 1-605 + 1-605 – dvostruka paginacija), dati: "Dova koja slijedi kada se pročita *Kur'an* (Hatma-dova)" na arapskom i u prijevodu na bosanski jezik (str. 606-611 + 606-611), "Napomene" (str. 612-643), "Zapis prevodioca" (str. 644-648), "Struktura rima" (str. 649-654) i "Sadržaj" (str. 655-664).